

AUKŠTASIS MOKSLAS: KOKYBĖ IR PRIEINAMUMAS

Socialinis teisingumas ir socialinių-ekonominių grupių reprezentavimas skirtingo prestižo studijų programose Lietuvoje

Romas Lazutka

Profesorius socialinių mokslų
daktaras (ekonomika)
Vilniaus universiteto
Socialinio darbo katedra
Universiteto g. 9/1, LT-01513 Vilnius
El. paštas: lazutka@ktl.mii.lt
tel. 8 614 53248

Dovilė Šliužaitė

Socialinio darbo magistrė
Vilniaus universiteto
Socialinio darbo katedra
Universiteto g. 9/1, LT-01513 Vilnius
El. paštas: dovile.sliuzaite@fsf.vu.lt
tel. 268 7191

Straipsnyje parodoma socialinio teisingumo sampratos svarba tiriant studijų prieinamumą. Jis straipsnio autorių tiriamas socialinių sluoksnių atstovavimo skirtingo prestižo studijų programose aspektu. Parodyta, kad Lietuvoje studijos pagal prestižines programas daug mažiau prieinamos ekonominiu ir išsilavinimo požiūriu silpnesnių šeimų vaikams. Jie dažniau studijuoja neprestižines programas ir rečiau gauna finansinę valstybės pagalbą. Tai rodo, kad studijų politika Lietuvoje labiau remiasi meritokratinio socialinio teisingumo principu.

Pagrindiniai žodžiai: socialinis teisingumas, studijos, aukštasis mokslas, studijų prieinamumas, aukštojo mokslo politika.

Įvadas

Socialinio teisingumo, kaip naudos ar pranašumų bei nuostolių ar suvaržymų paskirstymo, klausimas yra svarbus kiekvienoje visuomenės gyvenimo srityje. Aukštajame moksle tinkamas šio klausimo sprendimas reikšmingas ne tik etiniu, bet ir ekonominiu požiūriu.

Jeigu tam tikriems asmenims, gebantiems studijuoti, studijos dėl kokių nors priežasčių yra neprieinamos, tie asmenys dirbs menkesnės kvalifikacijos reikalaujančius ir todėl ne tokius produktyvius

darbus, nei galėtų įgiję aukštąjį išsilavinimą. Visuomenė praranda išteklius ir potencialią gerovę. Taigi, socialinio teisingumo nesilaikymas studijų srityje turi neigiamų ekonominių padarinių. Tai studijų socialinio teisingumo klausimą daro dar reikšmingesnį visuomenei. Ne veltui studijų socialinis teisingumas yra ne tik mokslinių tyrimų, bet ir viešosios politikos akiratyje.

Nors šalių konstitucinėmis nuostatomis ir kitais teisės aktais paprastai siekiama užtikrinti socialinę studijų teisingumą, tačiau tyrimai rodo, kad vienos socialinės grupės

labiau atstovaujamos aukštajame moksle nei kitos. Laikantis prielaidos, kad įgimti gabumai visuomenėje tarp įvairių grupių yra pasiskirstę maždaug tolygiai, skirtingas atstovavimas rodo esant nepakankamą socialinį teisingumą.

Studijų socialinio teisingumo tema jau buvo nagrinėta žurnale „Acta paedagogica Vilnensia“. Pavyzdžiui, G. Purvaneckienė ir G. Čiužaitė pateikė užsienio autorių tyrimų apžvalgą (Purvaneckienė, Čiužaitė, 2010, p. 89–92) ir Lietuvos studijų reformos teisės aktų kritinę analizę socialinio teisingumo požiūriu (ten pat, p. 93–97). Tokių tyrimų rezultatai yra naudingi viešosios politikos korekcijai, kad teisėje įtvirtintas formalus teisingumas būtų papildytas realaus turinio ir visos socialinės grupės būtų adekvačiai atstovaujamos. Tačiau esant labai išplitusiam aukštajam mokslui visuomenėje bendro atstovavimo aukštajame moksle rodiklių nepakanka socialiniam teisingumui vertinti, nes konkurencija į skirtingas studijų vietas labai skirtinga. Reikia tirti atstovavimą skirtingo geidžiamumo aukštosiose mokyklose ir pagal studijų programas. Todėl pagrindinis straipsnyje pristatomo **tyrimo tikslas** – parodyti skirtingo prestižo studijų programų prieinamumą jaunuoliams iš įvairių socialinių grupių. **Tyrimo objektas** – dviejų Lietuvos universitetų pagal skirtingo geidžiamumo programas studijuojančių jaunuolių socialinė kilmė ir materialioji gerovė studijų metais. Straipsnyje keliama **tokie uždaviniai**:

- parodyti pagrindinius, su socialiniu teisingumu susijusius Lietuvos studijų politikos principus teisingumo teorijų kontekste;
- atskleisti dviejų skirtingo prestižo universitetų skirtingo populiarumo studijų programų studentų socialinę kilmę ir

pagrindinius jų gyvenimo sąlygų aspektus;

- nustatyti studentų požiūrį į studijų teisingumo klausimą apskritai ir į kai kuriuos jo specifinius elementus.

Tyrimo rezultatai straipsnyje interpretuojami studijų socialinio teisingumo teorijų aspektu.

Straipsnio pradžioje kaip tyrimo metodologinės nuostatos pristatoma socialinio teisingumo sampratų įvairovė ir parodoma jų svarba tiriant studijų prieinamumą. Toliau, remiantis ankstesniu tyrimu apie aukštojo mokslo Lietuvoje prieinamumą pagal bet kurią studijų programą, pristatomi naujo tyrimo – skirtingą socialinę kilmę turinčių jaunuolių atstovavimo skirtingo prestižo universitetuose ir pagal studijų programas rezultatai. Straipsnis baigiamas tyrimo rezultatų interpretavimu ir rekomendacijomis, kaip spręsti kai kurias su socialiniu teisingumu aukštajame moksle susijusias problemas.

Socialinio teisingumo prieigos ir studijų politikos principai Lietuvoje

Įvairių socialinių grupių atstovavimas aukštajame moksle visų pirma gali būti siejamas su formaliu teisingumu, kuris suprantamas kaip formali galimybių lygybė, t. y. visų lygi galimybė studijuoti, neatsižvelgiant į veiksnius, kurie nėra susiję su aukštojo mokslo sistema. Į tokių veiksnių sąrašą paprastai įtraukiama tautybė, rasė, lytis, religija ir pan. Tačiau neįtraukiamas veiksnys, kuris gali riboti galimybę studijuoti, t. y. pretendento gebėjimai. Tam tikri gabumai ir išankstinis pasirengimas būtini norint dalyvauti studijų procese, todėl jeigu jaunuolis neturi studijoms reikalingų įgimtų gabumų ar iki studijų įgytų žinių ar gebėjimų (tarkime, bendrojo išsilavinimo), jo nepriėmimas

į universitetą, žinoma, nėra traktuojamas kaip neteisingumas. Taigi, jeigu įstatymai ar priėmimo į universitetą taisyklės numato tokio pobūdžio reikalavimus, jie nebus vertinami kaip formalusis neteisingumas.

Paminėtais aspektais formalusis teisingumas yra svarbus ir dėl šio principo taikymo studijų srityje nediskutuojama. Diskutuojama, ar jo pakanka, t. y. nesunku numatyti aplinkybes, kai formalusis teisingumas yra nepakankamas. Tos aplinkybės susijusios su aukštajam mokslui reikalingais ištekliais. Tarkime, jei tais ištekliais turi pasirūpinti pats studentas, akivaizdu, kad bus daug atvejų, kai formaliai įstatymų įtvirtinta visiems vienoda teisė studijuoti nebus įgyvendinta dėl to, kad dalis studentų neturi tokių išteklių. Čia ir susikerta formaliojo ir materialaus, arba socialinio, teisingumo šalininkų požiūriai.

Materialaus, arba socialinio, teisingumo šalininkai lygias galimybes studijuoti net ir tiems, kurie neturi pakankamai išteklių, sieja su jų persikirstymu, kurį gali įgyvendinti valstybė. Suprantama, toks persikirstomasis teisingumas prieštarauja iš XIX a. „senojo liberalizmo“ ateinančiai tradicijai, pagal kurią valstybės kišimasis į žmonių gyvenimą, išskyrus nedideles išimtis, yra moraliai klaidingas ir ekonomiškai neefektyvus (Nozick, 1981). Todėl, pagal libertarus, socialinio teisingumo vaikymasis yra ne tik nevaisingas, bet ir žalingas, nes gali pažeisti individualią laisvę (Hayek, 1991)¹.

¹ Libertarizmo ir liberalizmo terminai kartais painiojami. XIX a. laisvosios rinkos liberalizmo terminas kartais taikomas nusakant ir tokių XX a. autorių kaip F. Hayek ir M. Friedman pažiūroms, dėl jų ištikimybės laisvosios rinkos principams. Tačiau XX a. liberalizmo politinės teorijos gerokai atitolo nuo *laissez-faire* idėjų, todėl tikslinga jį skirti nuo minėtų autorių pažiūrų, kurias taikliau būtų priskirti libertarizmui.

Toliau, neneigiant formaliojo teisingumo principo, kad piliečiai turi būti lygūs prieš įstatymą, ir įgimtų gabumų bei įgytų gebėjimų studijuoti reikšmės, gilinamasi būtent į paskirstomąjį, arba socialinį, teisingumą, nes, kaip toliau matoma, esant formaliai nediskriminaciniams įstatymams ir visiems vienodai taikomiems gabumų bei pasirengimo studijuoti reikalavimams, galimybės studijuoti labai skiriasi priklausomai būtent nuo išteklių paskirstymo visuomenėje. Materialusis teisingumas (paskirstomasis ar socialinis teisingumas) ir yra suprantamas kaip teisingas dalyvavimo visuomenės kooperacijoje naštos bei naudos paskirstymas (Barry, 2002).

Aukštojo mokslo srityje našta pasireiškia mokesčiais valstybei arba studentų įmokomis universitetams, skirtomis išlaikyti aukštojo mokslo institucijas, studento gyvenimo išlaidomis, o nauda – galimybėmis įgyti darbo rinkoje paklausią profesiją, kvalifikaciją ir atitinkamai užimti labiau geidžiamas, geriau mokamas vietas darbo rinkoje ir įgyti aukštesnį statusą visuomenėje.

Skirtingos politinės filosofijos ir sociologijos teorijos siūlo skirtingas socialiai teisingo naudos ir naštos paskirstymo sampratas. Aptarkime, kaip jos pritaikomos tiriant galimybes studijų srityje.

Utilitaristų manymu, reikia skaitytis su įgimtų gabumų skirtumais, kad švietimas atneštų visuomenei daugiau naudos negu išlaidų (Meuret, 2001). Siekiant efektyvaus ribotų išteklių panaudojimo, daugiausia išteklių reikėtų investuoti į pačių gabiausių studentų studijas. Pripažįstama, kad socialiai neteisinga, jeigu studijų prieinamumas ribojamas pakankamai gabiems, bet dėl kitų požymių – lyties, socialinės kilmės, šeiminio statuso ir pan. diskriminuojamiems asmenims.

Nuostatą, kad daugiau švietimo išteklių nusipelnę studentai, kurie pasiekia geresnių mokymosi rezultatų, palaiko ir meritokratinio požiūrio šalininkai. Pažangumą ir gerus mokymosi rezultatus pastarieji priskiria ne tiek prigimtiniais asmens gabumams, talentams ar palankiai aplinkai, kiek įdėtam darbui, pastangoms ir tinkamoms nuostatoms (Meuret, 2001).

Utilitaristinio ir meritokratinio požiūrių taikymą nesunku pastebėti studijų srityje Lietuvoje. 1990 metais paveldėjusi nemokamų studijų ir stipendijų, teikiamų pagal pažangumo kriterijus, sistemą, nepriklausomos Lietuvos aukštojo mokslo politika toliau rėmėsi ir remiasi minėtais utilitarizmo ir meritokratijos principais. Tiek stipendijos, tiek įvestos įvairios privataus mokėjimo už studijas ir jų valstybinio finansavimo sistemos rėmėsi studentų skirstymu pagal jų studijų ar vidurinės mokyklos baigimo mokymosi pasiekimų kriterijus. Tai pasireiškė atleidimu nuo mokėjimo už studijas tų studentų, kurie geriau už kitus išlaikė abitūros arba sesijinius egzaminus universitete. Keitėsi tik mokėjimo už studijas dydis, o todėl ir atleidimo nuo jo nauda studentui bei atleidžiamų nuo to mokėjimo studentų bendro jų skaičiaus dalis.

Lietuvos Respublikos Konstitucijos 41 straipsnyje įtvirtintas formalus studijų teisingumas „aukštasis mokslas prieinamas visiems pagal kiekvieno žmogaus sugebėjimus“ (Lietuvos Respublikos Konstitucija, 1992). O socialinis teisingumas grindžiamas meritokratinė prieiga „Gerau besimokantiems piliečiams valstybinėse aukštosiose mokyklose laiduojamas nemokamas mokslas“ (Lietuvos Respublikos Konstitucija, 1992). Pastarosios reikšmę galima suprasti pasitelkus utilitaristinį požiūrį – iš „gerai besimokančių“ visuomenė

gali tikėtis daugiau naudos, todėl Konstitucija įpareigoja valstybę laiduoti jiems „nemokamą mokslą“.

Nepaisant utilitaristinio ir meritokratinio požiūrio aiškumo ir priimtumo Lietuvos visuomenėje, nuopelnais ir gabumais grindžiamas paskirstymas švietimo srityje mokslinėje literatūroje yra kritikuojamas dėl to, kad gabumai ir gebėjimas studijuoti gali būti ne tik įgimti, bet ir įgyti. Švietimo sociologijoje žinoma socialinės arba kultūrinės reprodukcijos teorija pabrėžia struktūrinių ir kultūrinių veiksnių poveikį gebėjimui mokytis (Bourdieu, Passeron 1990). Bourdieu išplėtotą kultūrinio kapitalo teorija padeda atskleisti tokių švietimo nelygybės rodiklių, kaip antai tėvų išsilavinimo ir kultūrinio vartojimo, ryšį su mokinių mokymosi biografijos trajektorija.

Remiantis socialinės reprodukcijos teorija galima klausti, ar minėtas Lietuvos Respublikos Konstitucijos įtvirtintas aukštojo mokslo prieinamumo „visiems pagal kiekvieno žmogaus sugebėjimus“ principas pakankamai tiksliai atspindimas priėmimo į aukštąsias mokyklas taisyklėse, pagal kurias pagrindinis priėmimo kriterijus – moksleivių valstybinių egzaminų rezultatai? Kiek pastarieji priklauso nuo moksleivio gyvenimo ir mokymosi aplinkos, kurios jis nepajėgus pakeisti? Jeigu gebėjimas mokytis ir net motyvacija mokytis formuojama vaiko ir jaunuolio socialinės aplinkos, kuriai jis negali daryti įtakos, ko vertas antrasis Konstitucijoje įtvirtintas (kaip minėta – meritokratinis) principas? Juo remiantis nemokamas mokslas laiduojamas „gerai besimokantiems“. Ar teisinga nemokamomis studijomis apdovanoti tuos, kuriems ir taip gyvenime pasisekė?

Iš utilitaristinės ir net meritokratinės socialinio teisingumo perspektyvos nesun-

ku į šiuos klausimus atsakyti teigiamai. Tačiau šioms perspektyvoms priešpriešinamas kompensavimo principas, t. y. nuostata, jog vardan lygybės ir lygių galimybių užtikrinimo būtina daugiau dėmesio skirti mažiau įgimtų gabumų turintiems asmenims ir ypač tiems, kurie gimė mažiau privileijuotuose socialiniuose sluoksniuose (Meuret, 2001). Taip yra siekiama kompensuoti jiems kilmės ir gamtos padarytą skriaudą bei padidinti teisingumą. Vadovaujantis kompensavimo principu, reikėtų daugiau visuomenės išteklių (pvz., studento krepšėlį ar stipendiją) skirti ne tiems, kuriems geriau sekėsi gimnazijoje ir sekasi universitete, bet tiems, kuriems – sunkiau, pavyzdžiui, dėl jų sunkesnių gyvenimo sąlygų žemesniuose visuomenės sluoksniuose arba dėl kūno negalios. Suprantama, tokiu atveju rezultatai gali būti menkesni ribotų visuomenės išteklių panaudojimo rezultatų požiūriu. Čia akivaizdus teisingumo ir efektyvumo konfliktas.

Bene žinomiausias šių laikų socialinio teisingumo teoretikas J. Rawls pabandė sujungti laisvės, lygybės ir efektyvumo principus (Rawls, 1971). Pagal jį, lygiateisio bendradarbiavimo sąlygos turėtų būti naudingos visiems žmonėms, neatsižvelgiant į jų gerovės suvokimą. J. Rawls įsivaizdavo teisingumą kaip situaciją, kai sprendimai dėl pagrindinių visuomenės bei institucinių taisyklių yra priimami sąmoningai, bet po „nežinomybės skraiste“ – tai yra, nežinant tokių faktų apie save (socialinio statuso, prigimtinių pranašumų, galios pozicijos), kurie trukdytų priimti nešališkus ir teisingus sprendimus. Atsidūrę tokioje situacijoje, žmonės galėtų sutarti tik dėl trijų pagrindinių principų, nes bandytų maksimizuoti savo naudą tuo atveju, jei pasirodytų, kad jie yra tarp nuskriaustųjų:

1. Kiekvienas asmuo turi turėti lygią teisę į plačiausią pamatinę laisvę, suderinamą su atitinkama kitų laisve;
2. Socialinė ir ekonominė nelygybė turi būti sutvarkoma taip, kad tuo pat metu:
 - a) nelygybė atneštų didžiausią naudą labiausiai nuskriaustiems visuomenės nariams;
 - b) būtų užtikrintas laisvas priėjimas prie visų postų ir profesinių pozicijų visiems, remiantis teisinga galimybių lygybe.

Pirmasis principas yra laikomas prioritetiniu, taigi turtingųjų laisvės negali būti paaukotos vardan išteklių perskirstymo mažiau privileijuotiems sluoksniams. Prigimtiniai pranašumai (gabumai, talentai, turtas, galia) yra laikomi atsitiktiniais ir nėra laikomi neteisingais su išlyga, kad yra panaudojami visų labui. Studijų srityje šis principas įgyvendinamas iš prigimties, kai gabių jaunuolių įgyto išsilavinimo nauda pasklinda visai visuomenei dėl jų našesniu darbu sukurtos naujos vertės, dėl veiksmingesnio dalyvavimo tvarkant visuomeninius reikalus ir kt.

J. Rawls antrasis a) principas studijų srityje būtų įgyvendintas, jeigu stipendijomis ar krepšeliais remiant tik dalį studentų, remiamųjų atrankos kriterijumi būtų jų patirta skriauda. Biologinė – kai remiami, tarkim, neįgalūs studentai. Visuomeninė – kai remiami jaunuoliai iš ekonomiškai silpnų ar etniniu pagrindu diskriminuojamų šeimų. Pagal antrąjį b) principą reikalaujama visus jaunuolius traktuoti vienodai. Tarkime, neįtaikyti kokių nors kvotų ir pan.

Išlaikyti trijų minėtų principų pusiausvyrą nėra paprasta. Studijų srityje atsiranda nemažai ginčų, laviruojant tarp besimokančiųjų lygių galimybių užtikrinimo ir jų skirtingo potencialo įgyvendinimo siekių.

Prieštaravimų kyla ir dėl to, kad aukštesnių socialinių sluoksnių atstovai dažniausiai nėra pasirengę atsisakyti dalies savo privilegijų ar jiems skirtų išteklių mažiau galimybių turinčiųjų naudai.

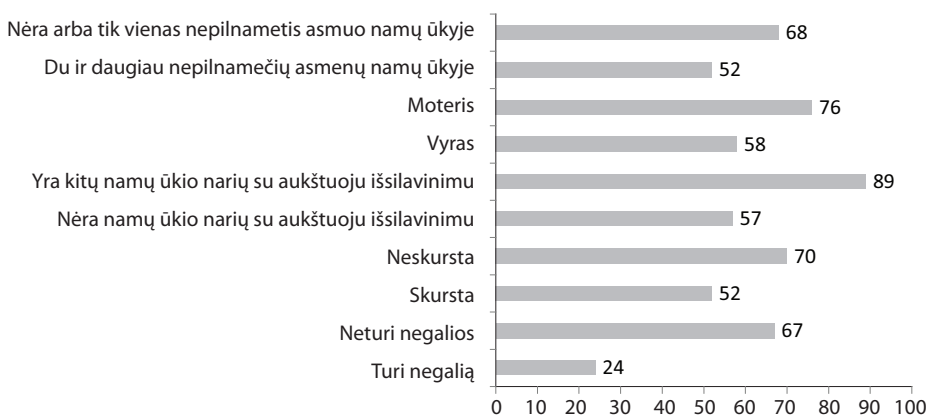
Šiame straipsnyje nebandoma ieškoti būdų įveikti šiuos prieštaravimus švietimo politikos priemonėmis, tačiau bandoma parodyti, koks įvairių visuomenės sluoksnių atstovavimas aukštosiose mokyklose ir kaip jis gali būti vertinamas iš aptartų socialinio teisingumo perspektyvų. Šis atstovavimo klausimo aktualumas, nors ir gali būti išvelgtas aptartame Lietuvos Respublikos Konstitucijos 41 straipsnio teiginyje, kad aukštasis mokslas prieinamas visiems pagal kiekvieno žmogaus sugebėjimus, tačiau nėra pabrėžiamas kituose švietimo ir studijų dokumentuose. O tarptautinėje erdvėje jis laikomas reikšmingu. Bolonijos procese dalyvaujančių šalių aukštojo mokslo ministrai 2007 metų Londono komunikate pritarė siekiui, kad studentų kontingentas atspindėtų visuomenės įvairovę (*Towards the European Higher Education Area*, 2007). O Leuveno komunikate 2009 metais nustatytos tolesnės Europos aukštojo mokslo erdvės kūrimo gairės, kuriose, be kitų dalykų, nurodoma aukštojo mokslo reformoje ir politikoje remtis europinėmis institucijų autonomiško, akademinės laisvės ir socialinės lygybės vertybėmis ir studentai turi atstovauti Europos gyventojų įvairovei (*The Bologna Process*, 2009).

Panašiai ir Europos Komisijos komunikate „Universitetų modernizavimo plano įgyvendinimo rezultatai: švietimas, moksliniai tyrimai, naujovės“ nurodoma, kad negalima pasiekti kompetencijos mokymo ir mokslinių tyrimų srityje, jei socioekonominė kilmė trukdo mokytis arba rinktis

karjerą mokslinių tyrimų srityje (Universitetų modernizavimo... 2006).

Lietuvoje jau bandyta empiriškai tirti studijų prieinamumą skirtingoms socialinėms grupėms. R. Lazutka ir J. Navickė (2010), remdamiesi Lietuvos statistikos departamento periodiškai atliekamais namų ūkių biudžetų tyrimų duomenimis, pabandė sukurti atstovavimo aukštajame moksle indeksą ir įvertinti jo reikšmę skirtingoms gyventojų grupėms. Deja, buvo vertintos tik tos gyventojų grupės, apie kurias yra duomenų minėto tyrimo duomenų bazėje. Tačiau net ir toks ribotų galimybių tyrimas parodė, kad yra nemažų tirtų socialinių grupių atstovavimo aukštojo mokslo srityje skirtumų. Kai minėto indekso didesnė reikšmė reiškia didesnę grupės atstovavimą, tyrimo rezultatai parodė, kad turėti negalią ar neturėti negalios yra kriterijus, pagal kurį yra didžiausias atstovavimo skirtumas. Antroje vietoje – kitų namų ūkyje gyvenančių asmenų (paprastai tėvų) išsilavinimas (žr. 1 pav.).

Pristatytas tyrimas teikia ribotą informaciją dviem aspektais. Pirma, jis neapima kitų svarbių socialines grupes apibūdinančių požymių, nes buvo remiamasi kitais tikslais (gyventojų pajamoms ir išlaidoms) atliekamo tyrimo duomenų baze. Nebuvo tikslingai surinkti originalūs duomenys. Antra, Lietuvoje aukštasis mokslas tapo masinis. Pavyzdžiui, 2009 metų duomenimis, aukštojo mokslo siekė apie 42 procentus 20–24 metų jaunimo (Statistikos departamento duomenys, 2012). Todėl jautresnis tapo nebe bendras studijų prieinamumo, bet tam tikrų studijų programų ir universitetų, į kuriuos patekti yra dideli konkursai, prieinamumo klausimas. Toks klausimo performulavimas atrodo prasmingas, ypač kai minimas nepagrįstas stu-

1 pav. *Socialinių grupių reprezentavimo aukštajame moksle Lietuvoje indeksas (indekso didesnė reikšmė rodo didesnę reprezentavimo laipsnį)*

Šaltinis: Lazutka, R, Navickė, J., 2010, p. 282.

dijų aprėpties išplitimas Lietuvoje studijų kokybės sąskaita. Taigi reikėtų kelti nebe socialinių grupių atstovavimo Lietuvos aukštojo mokslo sistemoje apskritai klausimą, bet atstovavimo pagal universitetus ir studijų programas, į kurias labiausiai norima patekti. Tai paskatino atlikti tyrimą, kuris pristatomas šiame straipsnyje.

Tačiau prieš jį pristatant, reikia trumpai aptarti tokių atstovavimo tyrimų prasmę socialinio teisingumo požiūriu. Klausimą galima formuluoti taip – ar kokia nors socialinė grupė nėra pakankamai atstovaujama tikrai dėl nuo pačių jaunuolių nepriklausomų priežasčių? Galbūt kai kurios socialinės grupės neturi pakankamo noro studijuoti ir šią nepakankamą motyvą rodo blogi valstybinių egzaminų rezultatai, o vėliau ir galimybės įstoti, net jei atsiranda noras studijuoti? Tada galima prisiminti aptartas formaliojo teisingumo (visiems vienodų stojimo į universitetus taisyklių) ir meritorinę (nuopelnų studijuoti) socialinio teisingumo prieigas ir atstovavimo klausimo nekelti. Gal būtent dėl to Lietuvos viešajame diskurse ši problema ir nėra keliamą.

Tačiau minėta tema klausimai nesibaigia, prisiminus kitas aptartas socialinio teisingumo prieigas. Tada prasminga klausti ir taip, o nuo ko priklauso moksleivio motyvacija, jo noras rengtis studijoms?

Tyrimo metodas ir tiriamieji

Atliktas studentų kiekybinis tyrimas, kurio anketoje keli klausimų blokai: klausimai asmens socialinei-ekonominei kilmei įvertinti, klausimai, kuriais siekiama atskleisti, kokia socialinio teisingumo samprata vadojavasi studentai, bei klausimai, skirti sužinoti, kaip studentai vertina Lietuvos aukštojo mokslo sistemos socialinį teisingumą.

Kadangi tyrimo metu siekta ištirti socialinį teisingumą kaip labiausiai jaunimo geidžiamų profesijų prieinamumą, šiam tyrimui pasirinkti du Vilniuje esantys universitetai – Vilniaus universitetas (VU) ir Vilniaus pedagoginis universitetas (VPU)². Pagrindinė priežastis, kodėl pasirinkti res-

² Nuo 2011 m. spalio 20 d. pervadintas Lietuvos edukologijos universitetu.

pondentais būtent šių universitetų studentai – labai skirtingos jų vietos Lietuvos universitetų reitingų lentelėse – tarp valstybinių Lietuvos aukštųjų mokyklų Vilniaus universitetas jau keletą metų yra įsitvirtinęs pirmoje vietoje, o Vilniaus pedagoginis universitetas lieka sąrašo gale – 2010 metais užėmė 10 vietą iš 14, 2011 metais – 10 vietą iš 13 (Veidas, 2012). Šiame tyrime – tai vienas iš universiteto prestižo kriterijų. Universiteto prestižą patvirtina ir duomenys, kad Vilniaus universitetą daug dažniau renkasi gambiausi studentai – 2010 metais VU sulaukė 2 881 studento su studijų krepšeliais, o VPU – tik 630 studentų (Švietimo ir mokslo ministerija, 2012).

Iš prestižinio Vilniaus universiteto atrinkti keturių visuomenėje laikomų prestižinėmis programų (specialybių) studentai – psichologijos, teisės, ekonomikos, politikos mokslų. Vilniaus pedagoginio universiteto specialybės pasirinktos kaip lengviau prieinamos ir ne tokios paklausios, t. y. neprestižinės, neskiriant dėmesio išskirti konkrečias specialybes – taikomoji istorija, psichologija (konkursas į VPU psichologiją nėra toks didelis kaip VU, ši specialybė dėstoma neprestižiniame universitete ir labiau orientuota į psichologijos studijų absolventų darbą mokyklose), rusų filologija, socialinė pedagogika.

Tyrimui buvo atrinkti studentai, įstoję į universitetus 2009 ir 2010 metais (pirmo ir antro kurso nuolatinių studijų studentai), nes tais metais studentai yra įstoję jau po mokslo ir studijų reformos, todėl siekta apklausti studentų grupę, kuri dalyvauja aukštojo mokslo sistemoje, veikiančioje pagal naują, poreforminę tvarką.

Tyrimui atlikti naudojama netikimybinė tikslinė atranka bei sniego gniūžtės atranka. Tyrime dalyvavo 245 respondentai iš

1 lentelė. Respondentų pasiskirstymas pagal universitetus ir specialybes

Universitetas	Studijų programa	Respondentų skaičius
VU	Politikos mokslai	32
	Ekonomika	32
	Teisė	23
	Psichologija	41
	Iš viso VU:	128
VPU	Psichologija	43
	Taikomoji istorija	36
	Socialinė pedagogika	22
	Rusų filologija	16
	Iš viso VPU:	117

minėtų dviejų universitetų. Tyrimas buvo atliekamas 2011 m. balandžio mėnesį. Dalis studentų apklausta tiesiogiai einant į jų mokymosi vietas – prieš paskaitą. Taip pat buvo parengta elektroninė anketa ir įdėta apklausų internetinėje svetainėje. Anketos internetinė nuoroda buvo platinama pasitelkiant tyrėjų asmeninio tinklo narius, jų prašant išplatinti anketą reikiamų specialybių studentams. Internetinės apklausos formą užpildė 107 studentai. Internetinės apklausos anketų grįžtamumas – apie 50 procentų. Respondentų pasiskirstymas pagal universitetus ir specialybes pateikiamas 1 lentelėje.

Tyrimo rezultatai

Socialinių grupių atstovavimas pagal skirtingo prestižo studijų programas

Studentų socialinė ir ekonominė kilmė nustatoma pagal tam tikrus požymius: tėvų profesija ir pareigos, senelių išsilavinimas, pajamos tėvų šeimoje, respondento gyvenamoji vieta iki studijų (didmiestis, kitas miestas ar kaimas), pilna / nepilna tėvų

2 lentelė. VU prestižinių specialybių ir VPU neprestižinių studijų programų studentai pagal socialinės ir ekonominės kilmės požymius (proc.)

Socialinės ir ekonominės kilmės požymis	VU studentai	VPU studentai
Vienas arba abu tėvai yra įgiję prestižines profesijas*	61	21
Vienas arba abu tėvai eina vadovaujamas pareigas	48	12
Du seneliai ir daugiau yra įgiję aukštąjį išsilavinimą	30	9
Kilę iš didmiesčio	45	21
Kilę iš kaimo	15	31
Studentų tėvų šeimos pajamos per mėnesį 3 800 Lt ir daugiau	55	7
Studentų tėvų šeimos pajamos per mėnesį iki 1 800 Lt	14	36
Tėvų šeimoje pajamos vienam asmeniui – 1 500 Lt ir daugiau	15	2
Tėvų šeimoje pajamos vienam asmeniui – iki 500 Lt	9	37
Iki studijų gyveno su abiem tėvais	78	72
Kilę iš daugiavaikių (3 vaikai ir daugiau) šeimų	27	33
Prieš stojant į universitetą lankėsi pas korepetitorius	51	25

*Prestižinėms priskirtos profesijos pagal atlyginimo kriterijų, t. y. tos, kuriose 2006 metų Statistikos departamento tyrimo duomenimis, mėnesinis atlyginimais buvo didesnis nei 2000 Lt (inžinieriai, programuotojai, gydytojai, teisininkai, ekonomistai, viešojo administravimo specialistai ir kt.).

šeima, vaikų skaičius tėvų šeimoje. Nu-
stačius VU prestižinėmis laikomų studijų
programų ir VPU programų, kurios nelai-
komos prestižinėmis, studentų pasiskirsty-
mą pagal socialinę ir ekonominę kilmę ga-
lima daryti apibendrinimus apie skirtingos
kilmės studentų atstovavimą skirtingose
programose.

Tyrimas atskleidė neabejotinus socia-
linių ir ekonominių grupių atstovavimo
skirtumus skirtingo prestižo programose
(žr. 2 lentelė). Daugiau kaip pusės VU tirtų
studijų programų studentų tėvų turi pre-
stižines profesijas ir beveik pusės turi va-
dovaujamas pareigas. VPU tirtų studentų
tėvų tokių atitinkamai yra tik penktadalis
iš kiek daugiau kaip dešimtadalio. Ne ma-
žesni ir studentų senelių išsilavinimo skir-
tumai.

Lyginamų universitetų studentų šeimų
materialinės padėties skirtumus rodo jų
tėvų pajamos. Daugiau kaip pusės VU stu-
dentų tėvų pajamos viršija 3 800 Lt (maž-

daug dvi vidutinės algas po mokesčių ša-
lyje 2011 m.) ir vos 7 proc. VPU studentų
tėvų. Nenuostabu, kad du kartus daugiau
VU studentų besimokydami vidurinėje
mokykloje turėjo samdomus korepetito-
rius.

Kita vertus, demografiniai abiejų uni-
versitetų studentų šeimų rodikliai (tėvų
gyvenimas skyriumi bei brolių ir seserų
skaičius šeimoje) panašūs (žr. 2 lentelę).

Tyrimo rezultatai atskleidė, kad ekono-
miniu ir išsilavinimo požiūriu silpnesnės
visuomenės grupės gerokai menkliau ats-
tovaujamos prestižiniame universitete la-
biausiai geidžiamose programose. Tokios
studijos nėra vienodai prieinamos skirtin-
gų socialinių ir ekonominių grupių jaunuoi-
liams. Žemesnių socialinių ir ekonominių
sluoksnių šeimų vaikams tenka tenkintis
menkesnio prestižo studijomis.

Šie tyrimo rezultatai geriau atskleidžia
padėtį studijų srityje socialinių grupių at-
stovų prieinamumo požiūriu nei bendra

3 lentelė. *Studentų ekonominė padėtis skirtingo prestižo universitetuose (proc.)*

	VU studentai	VPU studentai
Nemoka už studijas	80	56
Asmeninės pajamos iki 300 Lt per mėnesį	12	38
Asmeninės pajamos iki 600 Lt per mėnesį	46	77
Asmeninės pajamos per mėnesį 900 Lt ir daugiau	26	8
Gyvena bendrabutyje	19	46
Nuomojasi būstą	40	26
Ketina ieškotis darbo studijų metu dėl pinigų būties poreikiams trūkumo	12	66
Ketina ieškotis darbo studijų metu dėl noro tobulėti	73	22
Nemokantys už studijas rinkęsi tą pačią mokyklą ir programą, jeigu reikėtų mokėti	50	6

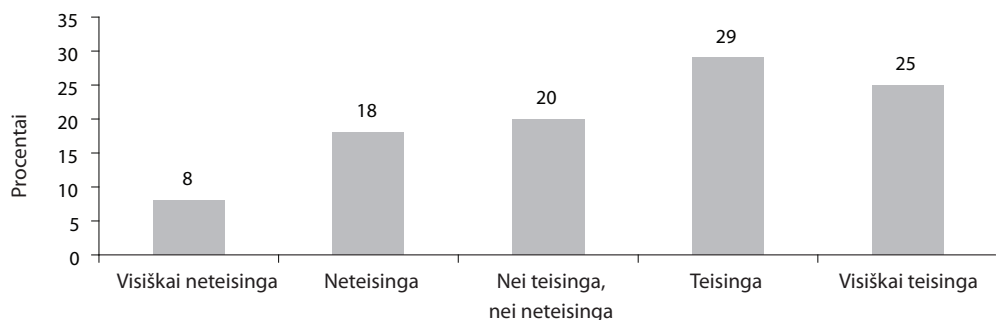
statistika, pagal kurią pakankamai didelė dalis jaunuolių studijuoja, ir tai suponuoja mintį, kad studijų prieinamumo problemos Lietuvoje nėra. Tyrimo rezultatai parodė, kad yra geidžiamiausių arba prestižinių studijų prieinamumo problema.

Kita vertus, šie tyrimo rezultatai nerodo, kad socialinio teisingumo stoka yra pačioje aukštojo mokslo srityje. Į universitetus jaunuoliai patenka pagal taisykles, kurios yra vienodai taikomos, neatsižvelgiant į stojančiojo socialinę ir ekonominę kilmę, t. y. formalaus teisingumo požiūriu visi kandidatai traktuojami vienodai. Nevienoda sėkmė stojant priklauso nuo įgimtų skirtingų gabumų ir iki valstybinių abitūros egzaminų įgytų gebėjimų. Darant prielaidą, kad įgimti gebėjimai įvairiuose visuomenės sluoksniuose pasiskirstę daugmaž tolygiai, moksleivių sėkmę galima sieti su jų pastangomis. Tada tyrimo atskleistas studentų pasiskirstymas universitetuose galėtų būti pateisinamas meritokratinio teisingumo požiūriu ir nebūtų jokių implikacijų švietimo politikai. Tačiau, kaip minėta teorinėje šio straipsnio dalyje, remiantis socialinės arba kultūrinės reprodukcijos teorija, moksleivių motyvacija ir mokymosi galimybės priklauso nuo

socialinės aplinkos, kurios jie patys negali pasirinkti. Tada būtų prasminga taikyti kompensacines priemones ar, remiantis J. Rawls teisingumo teorija, imtis taikyti pozityviąją diskriminaciją žemesnių socialinių sluoksnių vaikų atžvilgiu.

Kaip tik turint galvoje J. Rawls teisingumo principus, su tyrimo atskleistu studentų pagal socialinę kilmę pasiskirstymu tirtuose universitetuose labai kontrastuoja valstybės studijų finansavimo politika. Tyrimas parodė, kad būtent iš turtingesnių šeimų kilę VU studentai daug dažniau gauna valstybės pagalbą padengiant studijų išlaidas. Net 80 proc. šio universiteto tirtų studentų studijų išlaidas dengia valstybė, o VPU universiteto – tik 56 proc. (3 lentelė).

Valstybės vaidmuo padedant padengti studijų išlaidas dar akivaizdžiau kontrastuoja su pačių studentų gyvenimo sąlygomis. Daug daugiau tirtų VPU studentų patenka į mažų pajamų grupę, jų daugiau gyvena bendrabutyje (žr. 3 lentelę). Net du trečdaliai jų ketina ieškotis darbo studijų metu dėl pinigų trūkumo būties poreikiams, o dauguma tirtų Vilniaus universiteto studentų, kurių net 80 proc. studijas apmoka valstybė, darbo ieškotis ketina tik

2 pav. *Studijų krepšelių skyrimo tvarkos vertinimas, proc.*

dėl noro tobulėti, bet ne dėl būtinybės užsidirbti pragyvenimui (3 lentelė). Šie studentų materialinės padėties duomenys taip pat svarbūs studijų prieinamumo požiūriu, nes, neturint pakankamos tėvų paramos ir studijų nefinansuojant valstybei, jiems gresia rinktis arba nutraukti studijas, arba mažiau joms skirti laiko ir dėmesio dėl būtinumo užsidirbti studijų metu.

Net ir be valstybės paramos, t. y. savo lėšomis, tas pačias prestižines programas galėtų studijuoti apie pusė Vilniaus universiteto tirtų studentų, o tai sau galėtų leisti tik keli proc. VPU tirtų studentų (3 lentelė).

Studentų požiūris į studijas socialinio teisingumo aspektu

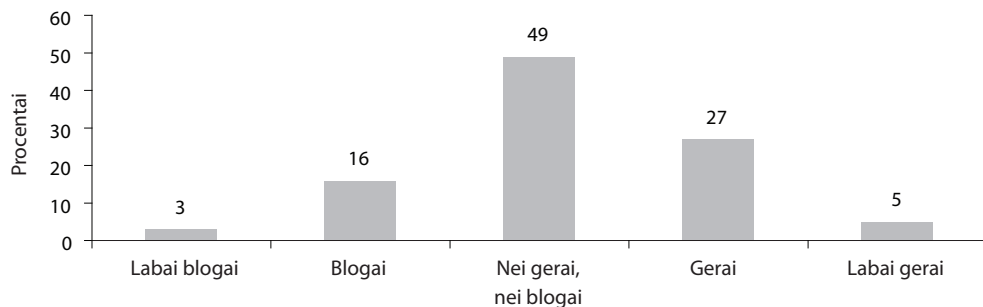
Patys studentai studijų prieinamumo ir studijų sistemos teisingumo klausimais yra nuosaikūs. Su teiginiu, kad finansiškai nepasiturintys asmenys turi tokias pačias galimybes kaip ir kiti studijuoti norimą specialybę, visiškai sutinka arba sutinka kas antras iš tirtų studentų, o nesutinka arba visiškai nesutinka – apie trečdalį. Įdomu, kad ribotos galimybės studijuoti nepasiturintiems jaunuoliams, pačių studentų požiūriu, nelabai susijusios su studijų finansavimo tvarka. Studijų krepšelių skirs-

tymo tvarkai pagal mokymosi rezultatus, o ne pagal finansinę studentų padėtį daugiau studentų pritaria nei nepritaria (žr. 2 pav.).

Panašus studentų požiūris ir į stipendijos skyrimo kriterijus. Du trečdaliai apklaustų studentų mano, kad pagrindinis stipendijos tikslas turėtų būti geresnio specialistų paruošimo skatinimas konkurencijos pagrindu, t. y. ji turėtų būti mokama geriausiai besimokantiems, už stipendijos mokėjimą mažiau pasiturinčių šeimų studentams pasisako mažiau kaip trečdalis.

Įdomu, kad atsakymai į klausimus apie valstybės finansinę paramą studentų krepšeliais ir stipendija beveik nepriklauso nuo pačių tirtų studentų materialinės padėties ir nuo to, kuriame iš tirtų universitetų jie studijuoja.

Kartu reikia atkreipti dėmesį, kad daugelis tirtų studentų neturi nuomonės socialinio teisingumo studijų srityje klausimu. Tyrimo rezultatai rodo, kad maždaug pusė studentų aukštojo mokslo sistemą laiko nei teisinga, nei neteisinga (3 pav.). Galbūt šie studentai nėra susimąstę apie socialinį teisingumą švietimo sistemoje arba jie mato tiek teigiamų, tiek neigiamų socialinio teisingumo aspektų, todėl negali visos sistemos įvertinti kaip teigiamos arba neigiamos.

3 pav. *Lietuvos aukštojo mokslo sistemos socialinio teisingumo vertinimas, studentų požiūriu, proc.*

Išvados

Aukštojo mokslo sistema gali būti tiriama remiantis įvairiomis viena kitą papildančiomis ir konfrontuojančiomis teisingumo teorijomis. Lietuvos studijų politikos esminės nuostatos, kurios teisingumo požiūriu įtvirtintos Lietuvos Respublikos Konstitucijoje, studijų prieinamumo požiūriu grindžiamos formalaus teisingumo principu – „visiems pagal kiekvieno žmogaus sugebėjimus“. Ten pat valstybinis studijų finansavimas numatomas vadovaujantis meritokratinę prieigą – nemokamos studijos laiduojamos gerai besimokantiems piliečiams (valstybinėse aukštosiose mokyklose).

Studijoms tapus visuotiniu reiškiniu, socialinio teisingumo problemą tikslinga tirti remiantis ne įvairių socialinių sluoksnių atstovavimu aukštosiose mokyklose apskritai, o skirtingo prestižo mokyklose ir pagal studijų programas.

Dviejų universitetų studentų tyrimas parodė, kad ekonominiu ir išsilavinimo požiūriu silpnesnės visuomenės grupės daug mažiau atstovaujamos prestižiniame universitete pagal labiausiai geidžiamas studijų programas.

Esant formaliai teisingai priėmimo į universitetus tvarkai, skirtingas socialinių

grupių atstovavimas pagal prestižines studijų programas gali priklausyti nuo mokinių ugdymo sąlygų, kurios yra skirtingos skirtingose socialinėse grupėse. Tėvų profesinis statusas ir pajamos šiuo požiūriu yra svarbiausi kintamieji.

Šalyje taikoma studijų valstybinio finansavimo sistema, besiremianti meritokratinio ir utilitarinio socialinio teisingumo principų mišiniu, favorizuoja studentus, kurie yra iš stipresnių ekonominiu požiūriu visuomenės sluoksnių ir kurių finansinė padėtis bei gyvenimo sąlygos studijų metais yra daug geresnės už valstybės nemariamų studentų iš ekonominiu požiūriu žemesnio visuomenės sluoksnio.

Minėta studijų finansavimo sistema ne tik mažina jaunuolių iš žemesnių ekonominių sluoksnių atstovavimo pagal prestižines programas galimybes stojimo į universitetą metu, bet ir studijų laikotarpiu, nes šie jaunuoliai materialinių nepriteklių verčiami dirbti studijų metu. Tai gali turėti nepalankų poveikį ir jų studijų kokybei.

Studijų renkantis prestižines studijų programas prieinamumas silpnėsnių ekonominiu požiūriu gyventojų grupių atstovams galėtų padidėti, jeigu priėmimo į universitetus taisyklėse būtų sumažinta

mokymosi pasiekimų vidurinėje mokykloje svarba, būtų pakeistas studentų rėmimo principas iš meritokratinio į kompensuojamąjį, jeigu būtų kreipiama daugiau dėmesio kompensuoti socialinę ir ekonominę nelygybę vidurinio mokslo srityje ir apskritai visose visuomenės gyvenimo srityse.

Daugelis tirtų studentų neturi nuomonės bendresniu socialinio teisingumo studijų srityje klausimu, o esamą krepšelių bei stipendijų skirstymo tvarką mano esant

teisingą. Su tuo sutinka net ir daugelis tų studentų, kuriems ta tvarka nėra naudinga. Tai rodo, kad studentai galbūt daugiausia ir tėra susipažinę su oficialiai studijų politikoje taikomais ir skelbiamais teisingumo principais.

Siekiant patikslinti atlikto tyrimo rezultatus, padidinti jų patikimumą, reikėtų jį kartoti platesniu mastu. Kadangi studijų prieinamumą daug lemia moksleivių mokymosi pasiekimai, reikėtų tirti socialinį teisingumą ir vidurinio mokslo srityje.

LITERATŪRA

Barry, B. (2002). *Teisingumo teorijos*. 1 tomas. Socialinio teisingumo traktatas. Vilnius: Eugrimas.

Bourdieu, P.; Passeron, J. C. (1990). *Reproduction in education, society and culture*. Second edition. Sage Publications.

Hayek, F. A. (1991). *Kelias į vergovę*. Vilnius.

Lazutka, R. ir Navickė, J. (2010). *Filosofija. Sociologija*. Lietuvos mokslų akademijos leidykla, 2010, t. 21, Nr. 4, p. 277–284.

Lietuvos Respublikos Konstitucija. (1992). Prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija.htm> Žiūrėta 2012.02.24.

Meuret, D. (2001). A System of Equity Indicators for Educational Systems. In *Pursuit of Equity in Education. Using International Indicators to Compare Equity Policies*. Kluwer Academic Publishers.

Nozick, R. (1981). *Philosophical Explanations*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Purvanekienė, G.; Čiužaitė G. (2010). Švietimo reformos ir teisingumas. *Acta Paedagogica Vilnensia*, 2010, t. 25, p. 85–99.

Rawls, J. (1971). *A theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press.

Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės (2010). *Švietimas*. Vilnius.

Statistikos departamento duomenys (2012). Prieiga per internetą: <http://www.stat.gov.lt/lt/news/view/?id=7858&PHPSESSID=>. Žiūrėta 2012 03 01

Švietimo ir mokslo ministerija (2012). Bendrojo priėmimo į aukštąsias mokyklas apžvalga. Prieiga per internetą: http://www.mokslas.lt/lt/mokslo_ir_studiju_sistemos_per/2010_m_priemimas_i_aukstasias/, žiūrėta 2012 03 01

The Bologna Process 2020 – The European Higher Education Area in the new decade (2009). Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Leuven and Louvain-la-Neuve, 28–29 April 2009.

Towards the European Higher Education Area: Responding to Challenges in a Globalised World (2007). London Communiqué, 18 May 2007.

„Veidas“ skelbiami Lietuvos universitetų reitingai (2012). Prieiga per internetą: <http://www.veidas.lt/veidas/universitetu-reitingai>, žiūrėta 2012 02 29.

Universitetų modernizavimo plano įgyvendinimo rezultatai: švietimas, moksliniai tyrimai ir naujovės (2006). Komisijos komunikatas Tarybai ir Europos Parlamentui. Briuselis, 2006.5.10. COM (2006).

SOCIAL JUSTICE AND REPRESENTATION OF SOCIO-ECONOMIC GROUPS IN STUDY PROGRAMS OF DIFFERENT PRESTIGE IN LITHUANIA

Romas Lazutka, Dovilė Šliužaitė

S u m m a r y

In this article, access to higher education is presented from several perspectives of social justice. It is shown that the Lithuanian higher education policy is based on the utilitarian and meritocratic principles noted in the Constitution of the Republic of Lithuania.

As higher education becomes universal, the researchers should differentiate between research of social justice at different prestige universities and study programs. The results of a survey in which students of two Lithuanian universities were questioned show that young people from the lower economic and educational layers are less represented in the most prestigious study programs in Lithuania and more often study in low-prestige study programs.

The state provides financial support to students (in the form of study vouchers and scholarships) depending on their academic achievements. That is why children from wealthier families more often receive this support. The survey has also revealed

that the well-being of students who are studying in the most popular and prestigious study programs is much higher than of their colleagues who are less successful in the academic aspect. The living conditions, income and the need to work during their studies are very different between those two groups of students.

It may seem paradoxical that the students' division by the prestigious and low-prestige study programs on the socio-economic background and the state-provided financial assistance which depends on the academic achievements of students themselves are not considered negative. A large number of students face the problem of evaluating the higher education system in terms of social justice, while the devotion criteria of study vouchers and scholarships are considered to be fair.

Key words: social justice, higher education, access to education, policy of higher education

Iteikta 2012 02 05

Priimta 2012 03 15